

Sebők Melinda

Kisportrék a második világháború utáni magyar irodalomból I.

(Két vezércsillag: Németh László, Illyés Gyula)

„Az író, akit bírálnom vagy méltatnom kellett, kollektív lény, egy egész nép, egy nemzet! A magyarság tájszíneit kellett kiéleznem, a magyar lélek végleteit kinyomoznom. Csak így remélhettem, hogy megsejthetem a korlátokat, melyek a nemzeti egyéniség körvonalait megadják¹” – amikor Babits Mihály *A magyar jellemről* írott esszéjében ezeket a sorokat megfogalmazta, világosan mutatott rá az egyetemes értékrend egymástól elválaszthatatlan minőségekkel rendelkező nemzeti sajátosságaira, mert jól tudta, hogy „minden művészet annál értékesebb, mennél nemzetibb, mennél jobban differenciálódott minden irányban, a nemzeti irányban is. S az irodalom, a nyelv művészete, annál értékesebb, mennél nemzetibb a nyelve”. A jelen irodalmi kisportré sorozat a második világháború és a rendszerváltás közötti időszak zivataros évtizedeibe enged bepillantást: elsősorban azokat az alkotókat állítja középpontba, akik nem csupán átélték, átérezték a második világháború, az 1948-as fordulat után a Rákosi-rendszer, a levert 1956-os forradalom, majd a Kádár-rendszer nemzetromboló, az országot erkölcsi válságba sodró tragikus következményeit, hanem minden politikai nyomás ellenére is egy kommunista ideológiától mentes magasrendű etikai-esztétikai minőséget képviseltek a korszak sokszínű irodalmi életében. A sokszínűséget tükrözték azok a folyóiratok is (*Magyarok, Válasz, Újhold, Fórum, Valóság, Vigília*), melyeket 1948-tól a diktatórikus politika betiltott. A személyi kultusz időszakában a magyar irodalom legtöbb jelentős alkotója elhallgatott, vagy hallgatásra kényszerült, de kiváló művészi alkotások születtek ekkor is, melyek hozzájárultak Magyarország keresztény-nemzeti kulturális értékeinek megőrzéséhez és gazdagodásához. Már az 1930-as években szárnyukat bontogató fiatal költők/írók keresztény-humanista értékekkel próbáltak küzdeni a háború rombolásával (Rónay György, Weöres Sándor, Pilinszky János), elsősorban a kulturális-erkölcsi értékek védelmében szálltak síkra az 1946-tól induló *Újhold* alkotói (Nemes Nagy Ágnes, Mándy Iván, Mészöly Miklós, Szabó Magda), és az irodalompolitika nyomása ellenére maradandó művészi értékű alkotások sorában örökítették meg az 1950-es évek magyar társadalmának közérzetét, nyomasztó légkörét (Nagy László:

¹ BABITS Mihály, *A magyar jellemről*. In: Uő., *Tanulmányok, esszék*, Budapest, Kortárs Könyvkiadó, 2005. 518.

Gyöngyszoknya, Juhász Ferenc: *A tékozló ország*, Illyés Gyula: *Bartók*, Németh László: *Galilei*). Az 1970-es/80-as években az irodalom legjelentősebb képviselői nyílt ellenzéki támadást tanúsítottak: az Írószövetség választmányi ülései az írók és a politikai hatalom szembekerülését tükrözték. Egymást támogatva fejtették ki a politikai irányítással szemben álló nézeteiket az 1986-os írószövetségi közgyűlésen többek között Csoóri Sándor, Mészöly Miklós, Sánta Ferenc és Csurka István, mígnem sok évtized után először demokratikusan választották meg az Írószövetség vezetőjét.

Az 1945 utáni irodalom nemzedéki és szemléleti tagolódása egyaránt színes képet mutat. 1945 és 1990 között tetőzi be életművét a két világháború között indult nemzedékek sok képviselője (Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Németh László, Weöres Sándor, Vas István, Déry Tibor, Kodolányi János, Szentkuthy Miklós). Több alkotó pályája ebben a korszakban bontakozik ki (Ottlik Géza, Örkény István, Zelk Zoltán, Cseres Tibor, Rónay György, Hajnal Anna, Kálnoky László, Csorba Győző, Takács Gyula). Kiteljesedik és az 1960-as/70-es években az irodalom jellegadó vonulatává válik a második világháború idején és közvetlenül utána indult generációk életműve (Nagy László, Juhász Ferenc, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Mészöly Miklós, Sánta Ferenc, Csoóri Sándor, Mándy Iván, Szabó Magda, Rákos Sándor, Rába György, Hubay Miklós, Sarkadi Imre, Csanádi Imre, Fodor András, Takács Imre, Váci Mihály, Konrád György, Eörsi István, Gyurkovics Tibor, Csurka István, Szakonyi Károly, Szécsi Margit, Tornai József, Jókai Anna, Ágh István, Bella István, Buda Ferenc, Ratkó József, Bertók László, Csalog Zsolt). Pályájukat az 1970-es/80-as években kibontakoztató költők/írók elismert egyéniségei is ehhez a korszakhoz tartoznak (Esterházy Péter, Nádas Péter, Hajnóczy Péter, Orbán Ottó, Petri György, Tandori Dezső, Oravecz Imre, Lengyel Péter, Spiró György, Krasznahorkai László, Döbrentei Kornél, Nagy Gáspár, Baka István). Jelentős az 1960-as években a *Hetek* (Ágh István, Bella István, Ratkó József, Raffai Sarolta, Buda Ferenc, Kalász László, Serfőző Simon) és a *Kilencek* költőgárda, az *Elérhetetlen föld* antológia (1969) szerzői (Utassy József, Rózsa Endre, Kiss Benedek, Kovács István, Mezey Katalin, Oláh János, Péntek Imre, Győri László, Konczek József). E felsorolásból is látszik az 1945 és 1990 közötti időszak igen gazdag, színes és változatos irodalma.

A jelen áttekintés elsősorban olyan elfeledett életműveket, íróportrékat (Rónay György, Takács Imre), kevésbé ismert szerzőket (Szakonyi Károly, Gyurkovics Tibor) igyekszik előtérbe helyezni, akik az eddigi középiskolai tankönyvekben kisebb szerepet kaptak, vagy olyan ismert alkotók műalkotásait elemzi (Pilinszky: *Ez lesz*; Sánta Ferenc: *Isten a szekéren*, Mészöly Miklós: *Film*), melyekre a közoktatásban eddig kevesebb figyelmet szenteltek. Éppen ezért kiemelten foglalkozunk nemzeti-keresztény szellemiségű szerzőkkel – köztük például a kereszténység és modernség transzcendens távlatait felmutató, a szürrealizmus értékeit, illetve a babitsi klasszicista örökséget egyaránt jól ismerő Rónay György; a „nyugatos műveltségideál és a

nemzeti-erkölcsi mélységtapasztalat”, „európai és magyar ihletettség” dimenzióiban gondolkodó, „nemzet- és értékfeltő”² Németh László és a magyar sorsproblémákat „egy mondatban leleplező”, a magyarságot „sok évtizedes kiszolgáltatottságba, megalázottságba, zsarnokságba taszító pokoli hatalmi, ember- és nemzetellenes rendszert, a kommunista diktatúrát”, a „szervilis megalázkodás feszültségeit”³ kivetítő Illyés Gyula munkásságával.

1948 után a legkiválóbb magyar írók művei nem kerülhettek nyilvánosság elé, csak az ötvenes évek második felében tudtak megjelenni: Németh László és Weöres Sándor éppúgy, mint a kommunista hatalom által kitagadott és megbélyegzett szerzők: Rónay György, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Szabó Magda, Mátyás Iván és Mészöly Miklós. Ugyanakkor az ötvenes években pályájukat kezdő és főleg a népi irodalom törekvéseit folytató nemzedék számos képviselője: Nagy László, Juhász Ferenc, Csoóri Sándor, Sarkadi Imre, Sánta Ferenc, Csurka István rangos művekkel járult hozzá a magyar irodalom ötvenes években megszakadt folytonosságának helyreállításához. Ezek a szerzők az 1960-as/70-es/80-as években ugyanolyan reprezentatív alkotók lettek, mint a két világháború között vagy már újhaldasként indult nemzedék. E két nagy csoporton kívül álló, ám a korszak meghatározó írója a pályáját ötvenévesen szinte újrakezdő Örkény István, aki ígéretes pályakezdés után elhallgat, ám a Thália Színházban 1967. február 24-én a *Tóték* című groteszk tragikomédia bemutatója határkőnek számít a magyar dráma történetében.

Vázlatos fejezeteink arra keresnek választ, honnan hová jutottak az alkotók. A kisportrék néhány mű elemző bemutatásával vizsgálják a líramodellek variánsait: a nemzeti sorsproblémákat felvető Illyéstől a transzcendens távlatokat nyitó Rónay Györgyön és Pilinszkyt át Nagy László, Juhász Ferenc mítoszalkotó versbeszédéig, elsősorban nemzeti és európai, ősi és modern költészet szintézisét, vagyis a bartóki modell elveit helyezve előtérbe. Nem feledkezve meg természetesen ugyanakkor a magyar sorsköltészet legemblematikusabb képviselőiről sem: a *Kilencek* költőcsoport legjelesebb alkotójáról, Utassy Józsefről vagy a legfiatalabb generációhoz tartozó Nagy Gáspárról. Az epikáról szólva a magyar történelmi félműltat a Németh László-féle magyar sorskérdéseket boncolgató esszétől Rónay György a Rákosi-rendszer bűneit leleplező lélektani regényein át Mészöly Miklós prózafordulatáig igyekszünk bemutatni. Az 1960-as/70-es évek fordulópont a magyar dráma történetében: ekkor indul meg egyfajta stílusbeli gazdagodás, amely népszerűséget eredményez. Az írói szemlélet megváltozásának főbb tendenciái: a magyar groteszk és a magyar abszurd dráma létrejötte, a történelmi parabola, valamint a drámai realizmus megújulása. A dráma-műnem Illyés nemzeti paraboláitól az önsorsrontó értelmiséget ábrázoló

² BERTHA Zoltán, *Nemzet a csillagokban*, Budapest, Lucidus Kiadó, 2016. 73–74.

³ BERTHA, i. m., 86.

Sarkadi-tragédiákon át az abszurd különféle variánsainak kibontakozásáig széleseedik, a modern magyar dráma történetének igen gazdag korszakát alkotva.

Szinte minden alkotó sorsdöntő élménye a második világháború pusztítása és az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésének tragédiája. Noha nem volt mód arra, hogy élmény és valóság közelében az eseményekről közvetlenül beszámoló irodalom jöjjön létre, a magyar kultúrát átszötte az eltaposott forradalom fájdalmas emléke. 1956 tragikus következményeire az irodalom többféle markáns választ adott: Fodor András *Józan reggel*, Takács Imre *Kőangyal*, Nagy László *Himnusz minden időben* kötetei; Örkény Pisti *a vérzivatarban*, Csurka Ki *lesz a bálánya?*, Sarkadi *Oszlopos Simeon* drámái; Rónay György *Párduc és gödölye*, Sánta Ferenc *Húsz óra* regényei; Utassy József *Zúg március*, Nagy Gáspár *Öröknyár: elmúltam 9 éves* versei: a nemzeti felelősségérzet eklatáns megnyilvánulásai. Olyan irodalomtörténeti érdekességekre is felhívjuk a figyelmet, mint Weöres Sándor kevésbé ismert 1956-os verse, a *Rapszódia a kivívott szabadságról* vagy Illyés Gyula nemrég nyilvánosság elé került 1956-os *Naplójegyzetei (Atlantisz sorsára jutottunk)*, melyek csillagként ragyognak a magyar irodalom egén: „ezerkilencszázötvenhat csillaga tájékozódni segít, irányt ad a jelenben és a jövőben. Mélni lehet hozzá céljainkat és közösségi erkölcsünket, igazolhatja törekvéseinket.”⁴

Németh László (1901–1975)

Németh László Sütő András szavaival „a magyar szellem Odüsszeusza”, a 20. század legeredetibb magyar gondolkodója: író, esszéista, drámaíró. Előbb magyar–francia szakos bölcsészhallgató, de 1925-ben fogorvosi diplomát szerzett. Ugyanebben az évben megnyerte a *Nyugat* novellapályázatát *Horváthné meghal* című parasztörténetével. 1926-tól cikkei, könyvismertetései jelentek meg a *Nyugatban*, a *Protestáns Szemlében*, később az *Erdélyi Helikon* és a *Napkelet* munkatársa lett. 1929-ben a *Napkeletben* jelent meg első regénye, az *Emberi színjáték*. 1930-ban szakított a *Nyugattal*, elutasította a nyugatosok egyéniségkultuszát. 1931 novemberében részt vett a debreceni Ady Endre Társaság irodalmi estjén, ahol a népi írók (Németh László, Erdélyi József, Kodolányi János, Illyés Gyula) mutatkozhattak be. 1932-ben *Tanú* címmel egyszemélyes lapot indított, 1934 áprilisától rövid ideig Fülep Lajossal és Gulyás Pállal a *Választ* szerkesztette. 1935-ben csatlakozott az *Új Szellemi Front* reformmozgalmához; majd a *Sziget* című folyóirat és a *Magyarságtudomány* munkatársaként dolgozott. A második világháború alatt (1939 és 1942 között Móricz Zsigmonddal együtt) a *Kelet Népe*, a *Hid* és a *Magyar Csillag* munkatársa lett. A magyarság sorsa iránti aggodalmát, a közelgő háború veszélyeit írta meg 1939-ben megjelent *Ki-*

⁴ POMOGÁTS Béla, *Ötvenhat csillaga*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2006. 5.

sebbségben című kötetében. Tanulmányait *A minőség forradalma* címmel gyűjtötte kötetbe. Ezekben az esszéiben fejti ki irodalomszemléletét, amelyben azt vallja, hogy: „a magyar költészet sohasem lehet más, mint népi. S vallom, hogy legnagyobb képviselőiben mindig népi volt. Gyönyörű nézni, hogy a külföldtől inspirálva, elindulva, mint deák, gall klasszicizmus vagy német szentimentál érzés, mily hamar akad rá a magyar irodalom a népi érre. Csokonai, aki egész Európát akarta utánózni, az európai ízeknek ebben a népi átöntvényezésében különbözik egész Európától. Berzsenyi ereje a magyar népszavak föl pattant burkából ömlik. Katona lobogó fajiságában a legégőbb elem, amit a nép lobbantott bele”. Itt fogalmazza meg tehát a magyar irodalom nemzeti karakterjegeit, miszerint „a magyar irodalom népi volt és népi lesz. ... Mert mi a népiesség? Egyike azoknak az irodalmi tömegszuggerzőknak, melyek egyetlen író modorát sokszorozzák szét irodalmi irányná.” Németh László szerint a magyarság a népdaloknak, a népszokásoknak, a szólásoknak, a reguláknak valamelyest hasonló érzelmi iskolájában rejlik a nyelvbe gyökerezett évszázadok súlyával. A magyar múlt szellemi értékeit igyekezett megvilágítani *Berzsenyiről* (1938) és *Széchenyiről* (1942) szóló monográfiájában. 1943 nyarán a második szárszói konferencia egyik előadójaként szárszói beszédében megjövendöli az 1945 utáni diktatúrát, annak később valóra vált jellemzőivel: „Egy rendszer önmagában nem válthat meg egy népet; minden attól függ: kik, milyen módon, milyen ösztönökkel alkalmazzák. ... Képzelnének el egy szocialista államot, ahol a szabad parasztságot kolhozokba terelték, a kisiparosságnak nagy közös műhelyekben kell dolgoznia, az értelmiség a legszorosabb felügyelet alatt áll, s ebben az államban az ellenőrzöttek magyarok, az ellenőrzők pedig busmanok vagy tibetiek. ... Önök nagyon jól tudják, hogy nem busmanokra és nem tibetiekre gondolok.” Németh László baljós sejtései beigazolódtak: „minden idegszálával érzekelte, hogy a kor, amelyben él, válságokkal terhes. A szellemieknél és az európainál is súlyosabbnak, aggasztóbbnak azt a katasztrófahelyzetet tartotta, amibe az ország sodródott a háború után”.⁵ Prózaí íásaiban kifejtette a „minőség forradalmá”-nak eszméjét. A magyarság számára a szocializmust és a kapitalizmust egyaránt veszélyesnek és elfogadhatatlannak tartotta. Az idegen minták helyett a szellemi-erkölcsi minőségre alapozott harmadik utat ajánlotta. A népi írók egyik vezető ideológusa volt: a nemzeti megújulást a népből jött értelmiségtől várta. Az erkölcsnek tulajdonított szerepet a társadalom alakításában: csak a személyiség magas minősége, a minőségi példák nyomán való érvényesítés lehet az igazi társadalmi forradalom. A magyar sorskérdésekkel foglalkozó írásainak lényege, hogy „a magyar irodalomnak, történetírásnak, nevelésnek, politikának, gazdaságnak a magyar érdekek képviselőtén keresztül kell az emberiség értékeihez a maga külön színével hozzájárulni.”⁶

⁵ BÉLÁDI Miklós, *Válaszutak*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1983. 73.

⁶ GÖRÖMBEI András, *Sorskérdések*. In: Uő., *A szavak értelme*, Budapest, Püski Kiadó, 1996. 114.

Az esszé- és tanulmányíró Németh László pedagógiai munkássága is sokrétű. 1945–48 között főgimnáziumi óraadó tanár Hódmezővásárhelyen, ahol egy sajátos pedagógiai reformot hajtott végre. Magyar irodalomtörténet mellett sok más tantárgyat, például matematikát is tanított. Ezekben az években fejezte be *Iszony* (1947) című regényét, s ekkor kezdte el írni – szállásadónőjéről mintázva – az *Égető Esztert* (1956). Az *Iszony* és az *Égető Eszter* megjelenéséig már számos regénnyel elkészült: *Gyász* (1931), *Bűn* (1936), *Kocsik szeptemberben* (1937). Prózai alkotásaiban mesteri módon ábrázolja hőseinek belső világát, lélektani realizmussal tárja fel a magyar társadalom belső konfliktusait. Regényeiben gyakran női sorsokat ábrázol. Szophoklész nyomán az antik görögség végzetszerűségével rokonítható a női szereplők sorsának beteljesedése: a *Gyász* főhőse, Kurátor Zsófi elektrai jellem; az *Iszony* hősnője, Kárász Nelli artemiszi alkat: tiszta, szűzies, szigorú, magányosságra törekvő. A falu szigorú szokásrendje, az íratlan törvények biztonsággal működő hálózata okozza bukását. Az *Iszony* egy házasság történetének elbeszélése, mely két egymástól teljesen eltérő alkatú ember között kötött meg. A magányos, büszke, érzékeny, igényes, de megalkuvásra képtelen Kárász Nelli és az életvidám, ám felszínes, magasabb szellemi-lelki igény nélkül élő Takaró Sanyi társadalmi szokások miatt a tragikus végkifejletig megmaradnak ebben az intézményben. A regény hősnője eredendően monogám alkat. Szükségszerű választás eredményeképpen adódó házassága egyre inkább elszigeteli az emberek világában. Tragédiája a házasságban való függés és a morális törvények adta kényszerű megfelelés: ez teszi férje gyilkosává. Az *Iszony* két egymáshoz nem illő ember tragédiájának mély lélektani hitelességű rajzában az egymástól való lelki elidegenedés folyamatát mutatja be. Németh László a tudatregény egy sajátos változatát hozta létre azért, hogy a cselekményes realista regényt gazdag gondolati-lélektani elemzéssel újította meg. A magyar társadalomrajz kiegészül Kárász Nelli emlékezéseivel, reflexióival, önelemzéseivel. Németh László realista epikája szinte észrevétlenül szívja fel a modern hatásokat: úgy alkalmazza a lélektani ábrázolás módszerét, hogy közben megőrzi a móríci próza környezetrajzát, jellemábrázolásának plaszticitását. „Egzisztenciális regény ez is, benne a legapróbb hétköznapi mozzanatok a létezés mélyebb rétegeire utalnak. Írója olyan epika feltételeit kereste, melyben a végső dolgokra lehet rákérdezni.”⁷

Németh László tanulmányait *Sajkódi esték* (1961), *A kísérletező ember* (1964), a *Megmentett gondolatok* (1975) című köteteiben adta közre. Halála után látott napvilágot *Homályból homályba* (1977) című önéletrajzi írásokat tartalmazó gyűjteménye, ahol a regényes életrajz és a valóságos életút elbeszélése áthatja egymást a szerepköröket váltogató önéletrajz világának.

⁷ OLASZ Sándor, *Németh László változó regényszemlélete*. In: *Németh László irodalomszemlélete* (szerk. GÖRÖMBEI András), Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999. 259.

Németh László drámaírói pályáját gazdag kritikai és történeti szakirodalom taglalja; a legfontosabb kulcsot e műfajához mégis saját reflexiói: önelemzései, nyilatkozatai, dramaturgiai, drámatörténeti tanulmányai, színbírálatok adják. Mintaképei a görög klasszikusok, elsősorban Szophoklész. Kísérletező kedve elvezette a drámaírás másik, epikus változatához, amelynek hagyományait Shakespeare-től Brechtig ismerte. A *Bolyaiakról* írt két drámája jól példázza azt a dramaturgiai tudatosságot és kíváncsiságot, amellyel a műfaj klasszikus, illetve modern, epikus lehetőségeinek alternatíváját szemlélte. Németh László számára a drámában fontos volt saját életproblémájának megírása. Ez persze nem jelent önéletrajzi személyességet, például a szerző és a főhős azonosítását. Életlehetőségek, sorsváltozatok, gondolatban végigélt variációk jelennek meg színműveiben. A színházhoz való viszonya az idők során változatosan alakult. Eredetileg folyóiratszerűen, a *Tanú* folytatásaként, s mintegy helyette akarta megjelentetni drámáit, a „papírszínház” elgondolását követve. Pusztulás vagy megmaradás tragikus problémája elzárta előle a játékoság, az irónia, a groteszk vagy az abszurd útját, amelyre pedig kivételes világirodalmi tájékozottsága, sőt ösztöne is terelte volna. Nemzedékének, a húszas években indult generációnak tipikus gondja tükröződik dilemmáiban, Illyés Gyulát is a sorsproblémák fölismerése távolította el az avantgárd kísérletezéstől. Ugyanakkor egyre nyilvánvalóbbá válnak e dramaturgia korszerű, modern, máig eleven és hatékony aspektusai: intellektualizmusa, nyelvi emelkedettsége, parabolaszzerűsége.

A *Bodnárné* (1931) a népi írók alakulóban levő csoportjához szegődő író vallomását tárgyasítja. A paraszti tematikát az első nagy drámaírói korszakában az *Erzsébet-nap* (1940–46) és a *Pusztuló magyarok* (1936–46) folytatta. A *Villámfénynél* az értelmiség és a reá szoruló falu, a szegénység viszonyának elemzése egy házasság szimbolikusan értelmezhető válságának bemutatása révén. A történelmi drámák első remekműve a *VII. Gergely* (1937), híres idézett végmondata: „*Szerettem az igazságot, gyűlöltem a méltatlanságot, ezért halok meg száműzetésben*” – méltán lett a Németh László-életmű mottója.

Az 1953-ban keletkezett *Galilei* azonban új korszak nyitánya lett e műfajában, két-három év alatt összesen hat új drámát írt. A *Galileiben* régóta érlelt erkölcsi, politikai tapasztalatai találkoznak. Bár a bemutató 1954 politikai viharai közepette elmaradt, a kéziratról szóló vélemények alaposan megviselték az író: ki az inkvizíció aktualizálható jelképeségétől félt, ki pedig az egyház bírálatában talált hivatalosan megrendelt célzatosságtól. Maga is elismeri a hasonlóságot szerző és hőse között. Galileije is az igazságszeretet áldozata. Vívódnak, az önvádnak lírai hevessege különbözteti meg Németh László *Galileijét* a Brechtétől, akiről joggal emlegetik a „kompromisszum” fogalmát. Németh László főleg a Torricellivel folytatott párbeszéd jelenetében, önkínzó módon a fölismerésig juttatja el hősét, hogy bár fölfedezését „természetesen semmi sem pótolhatja, a tudomány sorsa ... nincs többé egy fejhez kötve, akármilyen

kitűnő is az”. A *Galilei* két változatban készült el, a másik szerint a főhős föllázad az igazság védelmében. „*En az ember leghatalmasabb, legmélyebben gyökerező közösségi ösztönének az igazságszeretetet, az igazság kimondásának kényszerét tartom*” – írja Németh László. Galilei igazsága az, hogy „a Föld forog”. Ezt a tételt azonban nem hirdetheti nyíltan a pápai tilalom miatt, s óvatosan úgy írja meg, mint a világ fölépítésének egyik lehetséges magyarázatát. Igazi szándéka két nagy eszme: a hit és a természettudomány összeegyeztetése. Ellenfelei úgy látják, hogy a természettudományos gondolkodás alapján rendíti meg a hitre épült egyházat. A Föld forgásának tana eretnekségnek bizonyul, mivel ellentétben áll a Bibliával, Galilei kopernikuszi tanával vétett az egyház ellen: eretnekként akár meg is égethetnék, a pör idejére az Inkvizíció börtönébe kell költöznie. Galileinek meg kell tagadnia tanait, de kitart eredeti álláspontja mellett, így elrendelik a kínvallatást. Galilei megtörik, és sikerül rávenni tanai megtagadására. Torricellivel való beszélgetése során azonban be kell látnia, hogy erkölcsi értelemben hibázott, ezt csak azzal teheti jóvá, ha hátralevő életében tovább dolgozik az igazság felismerésén. „Az inkvizícióval szembekerülő Galilei élet-történetében Németh László arra látott modell értékű mintát, hogy egy nagyobb cél érdekében, s a nyilvánvaló igazság ismeretében vállalható a magas mértékű erkölcsi elvek külsőleges megsértése is. Az ilyen erkölcsi vétség azt a közeget minősíti, amely rákényszeríti a bűnt a védtelen emberre.”⁸ A mű érzékletesen világítja meg azt a drámát, szellemi küzdelmet, amit magának a szerzőnek kell átélnie az 1950-es években.

A *II. József* (1954), a *Petőfi Mezőberényben* (1954), az *Apáczai* (1955) ugyancsak az ember és a történelmi szerep meghasonlásáról szól, a jelentős személyiség hivatásának titkát kutatja. Utolsó nagy drámaírói korszaka 1960-tól haláláig tartott. Viszszatért a „papírszínház” régi koncepciójához, hosszú elemzéseket, magyarázatokat csatolt darabjaihoz. Változatokat írt egy-egy témára, a *Bolyaiak* drámáját például klasszikus arisztotelészi változatban, brechti típusú epikus formában, több filmtervben és esszében dolgozta föl, még a műhelybeszélgetést is dramatizálta. Higgadtan, kívülről, némi iróniával szemlélte és boncolgatta technikai problémáit. A *Kísérleti dramaturgiában* összefoglalt 1960 után keletkezett drámák csoportja történelmi és mitológiai fogantatású: *Gandhi halála* (1962), *Négy próféta* (1964), *Csapda* (1966), *Colbert* (1967), *József és testvérei* (1967), *Az írás ördöge* (1969). Majdnem mindből kiolvasható a számvetés, az összegezés szándéka.

Németh Lászlónak azok a történelmi drámái jelentősebbek, amelyekben a nagy eszmét a hős bukása ellenére igazolja a történelem (Galilei). A hős elbukik – s ha lelkiismeretileg nem is tud magának megbocsájtani, erkölcsileg megsemmisültnek érzi magát - eszméi később diadalmaskodni fognak. A Galilei „tragikus ítélettel pörleke-

⁸ GÖRÖMBEI András, *Németh László két Galileije*. In: Uő., *A szavak értelme*, Budapest, Püski Kiadó, 1996. 147.

dó művészi remeket eredményez.”⁹ „Az erős gondolatiság, a megemelt, eszmékkel és költőiséggel dústított, de igen gazdag belső mozgású drámai nyelv, valamint az egyetemes emberi távlatok igényének egysége az a Németh László-i vonás, mellyel korának közvetlen társadalmi kérdését, az új értelmiség társadalomformáló akaratának lelki és közösségi buktatóit mérlegre téve elmélyítette a társadalmi drámát, s amely-lyel nagyívűen, klasszikus értékűen, új távlatokba állította a történelmi drámát.”¹⁰

Illyés Gyula (1902–1983)

Illyés Gyula „meghódított kincseit állandóan gyümölcsözteti. [...] A legtávolabbi hatásokat is szervesen tudja belevonni költészetének világába. [...] A szürrealizmus és a népiesnek tetsző puritán egyszerűség két véglete tartja örök feszültségben ezt a lírát, mely e végletek összehangolására teremtette meg legszebb, legmagasabb formáit.”¹¹ – 1937-ben Szegi Pál Illyés Gyula *Rend a romokban* című kötetéről írott tanulmányában remek érzékkel mutatott rá Illyésnek az avantgárd, a népies és a nyugatos költészet elemeit ötvöző különös világára. Mire a népi kifejezés és a szürrealista ihlet szerves egységgé válik lírájában, valamint az avantgárd kísérletek formaélménye után a klasszikus költészet is megköti verseinek sodró lendületét, addig hosszú utat kellett megtennie.

Illyés Gyula 1902. november 2-án Felsőrácegrespusztán született, pusztai családból származott. Középiskolai tanulmányait Dombóváron, Bonyhádon majd a budapesti Munkácsy Mihály Gimnáziumban folytatta; végül az Izabella utcai kereskedelmi iskolában érettségizett 1921-ben. Már az érettségi vizsga előtt, 1920-ban megjelent első verse a *Népszavában*: *El ne essél, testvér* címmel. 1921 őszétől a budapesti bölcsészkar magyar–francia szakos hallgatója lett. 1922-től a párizsi Sorbonne-on folytatta tanulmányait, ahol az avantgárd hatása alá került. *Hunok Párizsban* című írásában emlékezik meg arról, miként ismerkedett meg a kortárs francia szerzőkkel: Cocteau, Breton, Tzara, Eluard, Aragon költészetével. Bár az expresszionizmus és a szürrealizmus is hatást gyakorolt lírájára, mégsem vált teljesen avantgárd költővé. Mikor 1926-ban hazatért Párizsból: elsősorban műfordításokkal, kritikákkal, ismertetésekkel jelentkezett; valamint Kassák Lajos *Dokumentum* című lapjának főmunkatársaként dolgozott még az avantgárd büvkörében. A *Dokumentum* mellett a *Láthatár* is közölt tőle verseket. Itt jelent meg a *Szomorú béres* című költeménye is. Minden francia hatás ellenére a versnek van jellegzetesen magyar vonása. Somogy bérceinek

⁹ TAMÁS Attila, *A Galilei helye Németh László írói életművében*. In: *In memoriam Németh László. A minőség forradalmára*, (szerk. MONOSTORI Imre), Bp., Nap Kiadó, 2001. 237.

¹⁰ GÖRÖMBEI András, *A drámaíró Németh László – felülnézetből*, In: *In memoriam Németh László. A minőség forradalmára*, (szerk. MONOSTORI Imre), Bp., Nap Kiadó, 2001. 301.

¹¹ SZEGI Pál, *Rend a romokban*, Nyugat, 1937/ 11.

méla táján álmodó béres világa hazai földből sarjadt költői termék. A *Szomorú béres* rögtön elnyerte Füst Milán tetszését, így az ő ajánlásával került a fiatal költő a Nyugat előszobájába. 1928 januárjában jelent meg *Szüllőföldem* című idilli, gyermekkori emlékeket idéző versciklusa a Nyugatban, s innentől a lap állandó munkatársa lett. *Nehéz föld, Sarjurendek, Szálló egek alatt, Rend a romokban* című első kötetét is a Nyugat adta ki. Babits világosan mutatott rá a néphagyományhoz köthető költők törekvéseire az *Új anthológia* előszavában, amikor Illyést az „új népiesség legigazibb képviselői”¹² között tartotta számon. A gyökeresen magyar s mégis nyugat-európai kultúra világában is tájékozott Illyés méltán kapott négyszer is Baumgarten-díjat 1931 és 1936 között.

Lírájának útja azonban ezekben az években is változott. *Nehéz föld* című kötetéhez Catullustól választ mottót, *Látod, hogy gőzölög* kezdetű versében pedig Horatius *Taliarchus*-ódáját Berzsenyi hangján idézi: „*Látod hogy gőzölög vén Mecsekünk már! Sűrű / Habokban csapódik lábához az ősz / Köd árja!*” A klasszikus óda nyelvére hangolt versének időmértékét mégis kibillentí a szabad vers sodra: a már-már hibátlannak tűnő alkaioszi strófa szabályos ritmusát megtöri. A *Nehéz föld* kötetben a *Szüllőföldem* versciklus és pár költemény kivételével még az avantgárd líra szabadsága jellemzi verseszményét. Szabad verseinek forradalmi lendülete szigorú logika szerint kezd építkezni, majd a leíró-tárgyias megelevenítés lesz költészetének sajátja. A *Sarjurendek* verseiben megszorodik a kötöttebb formájú költemények száma, de még az irreális-reális élmények keveredése a jellemző. Lírájának kifejezőeszköze fokozatosan egyértelműbbé válik. A *Szálló egek alatt* című kötetben felerősödnek a népi klassziczizálódás irányába tartó törekvései, a magyarság sorskérdéseivel foglalkozó versei már külön ciklust alkotnak, ilyen költemények például: *Újév napján írtam, Magyar vagy?, Ének Pannóniáról* vagy a *Magyarok*. Az indulás első három kötete sokrétű élményvilágot szóltat meg: a költői szárnyaló fantáziájának szabadon lebegő tájait megfékezi a népies hagyomány szabályszerűsége, verseiben felerősödik a nemzetét féltő költő hangja. Pusztai élményvilágból, gyermekkori emlékeiből táplálkozó költészetével, tárgyias helyzetképeivel egyfajta lírai realizmust teremt.

Épp az igazság meglátása és kimondása, a szülőföldjéhez való hűség és nemzetének sorsproblémái vezették el az 1930-as évek elején kibontakozó népi írók – a nemzeté válás útját mutató – mozgalmához. Ekkoriban kötött barátságot Németh Lászlóval, Kodolányi Jánossal, Erdélyi Józseffel, majd bekapcsolódott az 1934-ben induló *Válasz* munkálataiba. Itt látott napvilágot néhány fontos alkotása: köztük az *Ozorai példa* című verse és folytatásokban a *Puszták népe* című regénye. *Rend a romokban* (1937) kötetébe az *Ozorai példán* kívül olyan fontos verseket is válogat, mint a *Fölkél a szél*, *A kacsalábonforgó vár*, *Nem menekülhetsz*. A meditáló, töprengő költő belső

¹² BABITS Mihály, *Előszó*. In: *Új Anthológia*, Budapest, 1932. 8.

vívódását többször a versek címében is jelöli. Ebben a kötetében jelenik meg a *Reggeli meditáció* és az *Alkalmi meditációk* versciklusa is. Tárgyak, helyszínek, időmozzanatok rendeződnek egymás mellé a kötet verseiben. Illyés lírája tárgyiasabb, magyarságtudata határozottabb lesz. A *Rend a romokban* kötetel beérkezett költővé válik. A pusztai élet, az ozorai világ, a „nehéz föld” visszatérő motívumai költészetének. A *kálváriára* létösszegző költeményben hagyomány és újítás kettőssége szintén megfigyelhető: „*Kószáltam, jártam a világot, / ülök most hűvös fák alatt. / Arcomon száraz béke és / szívemen mint bonyolult számok / aljában az összegezés: / hűvös, biztos tapasztalat*”. Illyés versei nem szakadnak el a valóságtól: a tájelemek konkrét látványtól, „hűvös, biztos tapasztalatától” mozdítja ki hű tájait a költői én vallomásaig. A klasszikus modernség második hullámának költőjeként az 1930-as/1940-es évektől egy valóságghűbb, realisabb, népi élményvilágból, a magyarság történelmi múltjából táplálkozó lírát teremt, amelyek fontos lépések ahhoz, hogy a nemzet költőjévé váljon.

A világháború után az 1946–49-ben újjászületett *Válasz* szerkesztője lett, majd 1946-ban lát napvilágot *Hunok Párizsban* című önéletrajzi regénye. Az 1940-es/50-es években lírája elhallgat. Inkább drámákkal és regényekkel jelentkezik. Új költői fordulatot hozott 1956-ban megjelent kötete, a *Kézfogások: élmények, hangulatok, színek gazdagságát foglalta össze*. A történelmi kor tanulságait megfogalmazó költemények (*A reformáció genfi emlékműve előtt*) mellett ebben a kötetben jelennek meg a nemzettudatot erősítő versei (*Árpád*), életfilozófiai töprengései (*Doleo ergo sum*), illetve a költészet, a nemzet és az emberség nagy kérdéseivel vívódó *Bartók* című rapszódiaja. A *Bartók* művészetfilozófiai és társadalompolitikai állásfoglalásában világosan fogalmazza meg „csak növeli, ki elfödi a bajt” gondolatát. *Bartók*, a „szikár, szigorú zenész, hű magyar,” a népi-nemzeti eszmék szimbóluma, a magyar és európai kultúra közvetítője: „*Ím, a példa, hogy ki szépen kimondja / a rettenetet, azzal föl is oldja. / Ím, a nagy lélek válasza a létre / s a művészé, hogy megérte / poklot szenvednie. / Mert olyanokat éltünk meg, amire / ma sincs ige*”. Illyést *Bartók* példája nyomán a nemzet, az emberiség gondja-baja, a társadalom jövőjének kérdései foglalkoztatják. Bár a kötetben nem jelenhetett meg, de ebben az időszakban, 1950-ben keletkezett *Az Egy mondat a zsarnokságról*. A totalitárius diktatúra, a zsarnokság az életet elviselhetetlenül megnyomorító, mindent kisajátító, mindenhová betörő természetét leplezi le a 183 soros egyetlen mondatból álló költemény. Először az 1956-os forradalom idején jelent meg, később csak Illyés halála után közölték: „*mert ahol zsarnokság van, / minden hiában, ... / mert ott áll / eleve sírodnál, / ő mondja meg, ki voltál, / porod is neki szolgál*”. Későbbi kötetekben – *Dőlt vitorla* (1965), *Fekete-fehér* (1968) – is ünnepelve szól a művészet hivatásáról és felelősségéről (*Ferenczy Béni, Bevezetés egy Kodály-hangversenyhez*). Utolsó kötetekben: *Minden lehet* (1973), *Különös testamentum* (1977), *Közügy* (1981) az idő múlása, az évszakok örök körforgása fog-

lalkoztatja, de vissza-visszatér nemzeti sorskérdésekhez, a határon túl élő magyarság problémáira, a magyar nyelv helyzetére. Szenvedélyes ódában szól a magyar nyelv iránti hűségéről *A törzs szavai* és a *Koszorú* című verseiben: „Fölmagasodni / nem bírhat. De lobogsz még, / szél-kaszabolta magyar nyelv, lángjaidat / kigyóként a talaj szintjén iramítva – sziszegvén / néha a kintól, / többször a béna dühtől, megaláztott. / Elhagytak szellemeid”. A „fölnvelő édesanya”, az anyanyelv, melyet koszorú illet. Ez a koszorú azonban nem a dicséret babérleveleiből fonódik össze, hanem a magyarul beszélők történelmének, elesett társadalmi rétegeinek, szétszórt népcsoportjainak szenvedéseiből, a szenvedések ellenére megőrzött hűségéből. Illyés kései lírájának egyik legszebb darabjában, a *Koszorúban* fogalmazza meg, hogy az anyanyelv iránti hűség az egyetlen és legfőbb érték, ami megőrzi a magyarságot.

Illyés szellemi habitusában, költői útjának alakulásában nagy szerepe volt az elődökkel és a kortársakkal való érintkezésnek. Úgy tudta beolvasztani költői nyelvébe mindazt, amit tőlük tanult, hogy önmaga tudott maradni, saját költői világot tudott teremteni. Németh László Illyés érdeklődésének sokféleségéről, művészi egyéniségéről így fogalmazott: „Fogékonyságának száz szeme van, a beolvaszthatót keresi, s amit beolvaszt, az a sajátja lesz, [...] képzelete szárnyaira súlyt akaszt a nehéz emlékezés [...] verse túl könnyű lebegését le-lerántja a magyaros ütem”.

Illyés Gyula a népi írói mozgalom egyik vezéregyénisége: költőként, esszé-, próza- és drámaíróként egyaránt a magyar irodalom élvonalához tartozik. A népesség fogyatkozására, a nemzet létét fenyegető veszélyekre hívja fel a figyelmet *Pusztulás* (1933) című tanulmányában. Gazdag prózaírói munkásságának kiemelkedő darabja a *Puszták népe* (1936) szociográfiai regénye, a népi írói szociográfia szépirodalomba emelkedő csúcsteljesítménye. Megdöbbentő lelki-anyagi-társadalmi-nemzeti nyomorról tudósít a szerző: „Vidéken születtem és nevelkedtem, de a falvak életéről sokáig alig tudtam többet, mintha városban pillantottam volna meg a napvilágot. A parasztok lelkivilágát jó ideig csak hallomásból ismertem. ... Pusztta magyarul nemcsak azt a regényesen szabad, tengervégtelenség legelőt jelenti, amelyen Petőfi méneseinek körme dobog; a dunántúli magyar nyelven ezt egyáltalán nem jelenti, abból az egyszerű okból, mert ott ilyenek nincsenek”. A vallomásos életrajzi elemekkel átszótt szociográfia érvényű leírást novellaszerű epizódok alkotják. Illyés többnyire önéletrajzi ihletésű prózai művei átfogó képet adnak a huszadik századi magyar történelemről, a magyarság sorskérdéseiről. Franciaországban szerzett élményeiről, az avantgárd hatásáról részletesen beszámol *Hunok Párizsban* (1946) című írásában: „Páris a jövő volt; még Batsányi biztatására, vigyázó szememet már messziről a jövőre vettem. Jövet azt hittem, itt a holnapot csíphetem nyakon. [...] A legújabb festmény, a legújabb gondolat, a legújabb remény, a legújabb költemény kellett. Legalább ezt akartam elkapni: a sas szárnya alá rejtőzött ökörszem módjára erről akartam tovább szállni.” *A Hunok Párizsban* regény és önéletrajz, erkölcsi-történelmi-politikai hitvallás, hi-

szen azokat az éveket idézi, mikor a Tanácsköztársaság bukása után Párizsba menekült magyar fiatal művészelöltek a szabadság városában éltek. Illyés lehetett volna a franciák büszkesége, társa, de emlékei, kötöttsége és céljai mindig visszaszólították hazájába. *Ebéd a kastélyban* (1962) című regénye áttekinti a magyar arisztokrácia történelmi múltját és történelmi mulasztásait. Az elbeszélés azonban nem korlátozódik a történelmi múltra, hanem a társadalomban élő ember örök és mindig aktuális kérdéseiről is szól: a hatalom és a szolgaság, a társadalmi igazság és a történelmi szerepvállalás viszonyáról.

A nemzeti sorskérdéseket és a nemzeti érzés „hajszályökereit” megvilágító eszszéi mellett külön figyelmet érdemel Petöfi egyéniségét bemutató könyve, valamint az öregséggel és a halállal szembenező esszéregénye, a *Kháron ladikján* (1969). A *Hajszályökök* (1971) kötetének központi gondolata a nemzeti érzés, a patriotizmus megvallása: „*Mi biztosítja vajon még egy-egy – a nemzeti érzésnél is alaposabban körülírt, mert régebb óta megfigyelt – jelenség mai talpon állását, meggyökeresedtségét? ... Hol s miképp észlelhető a szellemi – s a művészeti – élet érintkezése a valóságos, a köznapi élettel: hogyan hat az egyik a másikra? ... Útleírásban, könyvkritikában, visszaemlékezésben merülnek föl azok a hajszályökökhez hasonlított kérdések: mi is a nemzet, az emberek értékvédő összetartozása, itt és most? És hogyan szolgálhatja azt a majdani egy nagy hazát az irodalom? Hogy működése több legyen, mint az elme fényűzése.*”

A közösségi tudat hajszályökerei mellett foglalkoztatta a határainkon túl élő magyarság helyzete, jogkorlátozottsága is (*Szellem és erőszak*). A *Beatrice apródjai* (1979) egyik kései szépprózai alkotása, a *Hajszályökök* gondolati-szellemi rímpárja, az önéletrajzi nyomozás folytatása: a Tanácsköztársaság bukása és a trianoni békeszerződés közötti időket mutatja be.

Illyés Gyula rendszeresen vezetett naplót, melyek a költő halála után nyolc kötetben jelentek meg, amelyek az 1956. október 24. és 1957. május 8. közti időszakra nem tartalmaznak semmilyen bejegyzést. Prózájának legjelentősebb irodalomtörténeti érdekessége az 1956-os naplójának kiadása: *Naplójegyzetek – Atlantisz sorsára jutot-tunk*. A sokáig elveszettnek hitt, két éve előkerült 1956-os naplót a *Magyar Szemle* és a Magyar Művészeti Akadémia jelentette meg. Illyés műve nem elsősorban az 1956. október 23-i forradalom eseményeit rögzíti, hanem az azt követő pár hónap történéseit mutatja be: 1956. október 24. és 1957. január 31. közötti időszakot. A pontosan száz nap eseményeit felölelő feljegyzések nem annyira a már ismert fegyveres harcról, hanem a szellemi ellenállás idejéről, a novemberi és decemberi eseményekről szólnak. A forrásértékű dokumentum sok eddig feltáratlan, újszerű információval szolgál.

Illyés Gyula már elismert lírikusként és epikusként írta első drámáját, mégis életének második felében a magyar irodalom egyik legértékesebb drámai életművét teremtette meg. Drámáinak sokszálú gazdagsága a nemzet sorsáért felelősséget érző, a

magyar történelem sorsdöntő helyzeteit megvilágító írói személyiség és a cselekvés mozzanatait kutató szenvedély szintézise. A nemzeti múlt sorskérdései hatják át Illyés drámáit. *A tűfoka* című népi drámája 1944-ben került a közönség elé. Az *Ozorai példa* (1952) a szabadságharc első népi győzelmét mutatja be, a *Fáklyaláng* (1953) a világosi vereség tanulságait keresi, a *Dózsa György* (1956) az 1514-es parasztháborúnak állít emléket, a *Malom a Sédén* (1960) a magyarság második világháborús felelősségét vizsgálja, a Teleki László nyomán írt *Kegyenc* (1963) és a Teleki tragédiájáról szóló *Különc* (1963) a hatalom és a morál viszonyát elemzi, a *Tiszták* (1969) a nemzet halál komor vízióját festi, a *Testvérek* (1972) ismét Dózsa György alakjához tér vissza. Kései műveiben *Bölcsek a fán* (1970), *Bál a pusztán* (1971), *Dupla vagy semmi* (1974) ironikus-szatirikus hangon figyelmeztet a magyarság nemzeti hibáira és erényeire. Ebből a felsorolásból is látszik: Illyés kivételesen gazdag, a magyar történelmi múlt ihlette drámái a nemzet sorsának morális kérdéseit vetik fel. Egy-egy történelmi személyiséghez (Dózsa György, Teleki László) vagy sorsdöntő történelmi eseményhez tematikusan is többször visszatér: nem csupán az epikus mozaikokból felépített, sok szereplőt mozgató *Ozorai példa* játszódik az 1948/49-es szabadságharc ideje alatt, hanem Illyés egyik legrettebb drámái alkotása, a *Fáklyaláng* is.

Az *Ozorai példa* mellékmotívuma teljeseedik igazi drámává a *Fáklyalángban* (1953). „A világosi fegyverletétel előtt az aradi várban találkozott Kossuth és Görgey. Erről a három-négy óráról nem tudunk semmit. Megpróbáltam ennek az utolsó három-négy órának az eseményeit a színpadon megjeleníteni, Kossuth és Görgey jelleméből építve meg a sorsdöntő órák valószínű történetét.” – Illyés nyilatkozata szerint ebből a parázsból lobbant ki a *Fáklyaláng*. Az aradi vár kazamatájában 1849. augusztus 10-én sorsdöntő dráma zajlik: Kossuth és Görgey vitájának tétje a magyar szabadságharc feladása vagy továbbfolytatása. A döntés századokra meghatározhatja egy nép történelmét. A minisztertanács a kormányzót, Kossuthot bízza meg azzal, hogy végszükségben ő döntsön. Az első felvonás gazdagon motiválja a második felvonás hatalmas küzdelmét, Kossuth és Görgey párbeszédét. Ez a párbeszéd magas hőfokú küzdelem: két teljesen különböző karakterű, eltérő magatartású, de egyaránt nagy formátumú személyiséget képes felmutatni. A szabadságharcot mindenáron folytatni akaró, annak győzelmében megszállottan hívó Kossuth belekapaszkodik a hajszálnyi reménybe, s ráruházza Görgeyre a főhatalmat. Ekkor érkezik meg a hír a temesvári vereségről, s Görgey most már főparancsnokként jelenti ki, hogy leteszi a fegyvert. Kossuth hiába csak a harc folytatása esetére adta a fővezérséget, most már nem tudja visszavonni azt. Küzdelmükben eddig volt bizonyos egyensúly: a hatalmat Kossuth jelentette, Görgey viszont erejének tudatában volt. Kossuth az igazság hitével, a nemzeti felszabadítás eszméjének vágyával, népszerűtetével, megszállottságával emelkedik Görgey objektív igazságai fölé. Nagyobb távlatokban gondolkodik, s nagyobb hite van: a végső kétségbeesés realitásában is bizakodó, reménykedő. Nem csupán szív és aka-

rat szembenállása a Kossuth–Görgey jellempár. Kossuth érti a stratégiát is, bár olykor fellengzős, patetikus; mégsem csak lelkes hazafi, hanem a reménytelen helyzetben is a cselekvést vállaló szabadságszerető, áldozatot hozó egyéniség. Tudja, hogy a fegyverletétel is hoz akkora pusztítást, mint a harc, csupán szegyenletesebbet. Szitkozódásig fajul a két történelmi személyiség vitája. A párbeszédekből árnyaltan kibontakozó két jellemnek azonban megvannak már az egymásával homlokegyenest ellentétes törvényeik, s aszerint cselekszenek. Nem tudják egymást meggyőzni. Nem sikerül a szív és az akarat egyesítése. Az egység hiánya megpecsételi a nemzet sorsát. Az igazság elbukásával végződik a második felvonás. Illyés egy negyven esztendővel később játszódó *Utójátékot* illesztett a darabhoz, melyben mintegy történelmi igazolást kap Kossuth. Józsa keresi fel turini magányában az agg szabadságharcost, s beszámol neki Görgey meghunyászkodásáról, és hogy valóban Kossuthot várja vissza a nép, aki mindig is kitartott forradalmi eszméi mellett, rettegett ellenfele maradt a megalkuvóknak.

Illyés, a „puszták népének fia mélyen élte meg ... a nem menekülhetsz érzésével a néppel mély közösséget vállaló ember erkölcsi dilemmáit”.¹³ Az 1956-ra elkészült *Dózsa György* ennek a dilemmának a *Fáklyaláng*nál is komorabb színeit mutatja meg. Dózsa azzal a reménységgel hagyja magát rábeszélni a keresztes hadak vezetésére, hogy végre a nép kezébe vehesse sorsát, s ne kelljen tovább túrnie a sanyargatást. Dózsa azonban a nép teljes kiszolgáltatottságát látva szembefordul a szegényeket embertelenül sanyargató urakkal. Hiába akarta a teljes nemzettel megvédeni az országot, tudomásul veszi az ellenséges megosztottságot, s parasztháborút hirdet. Zápolya szövetséget ajánl neki, s Dózsa tragikus vétséget követ el, amikor újra bízik a néptől idegen hatalom szövetségében az ország védelme érdekében. Zápolya álnokul becsapja, s iszonyú kínzások közepette öleti meg. Az újabb alku helyett Dózsa már inkább ezt a halált választja.

Illyés történelmi drámái általános érvényű magatartásmódok elemzései. Témái mindig a magyar sorskérdésekhez is kapcsolódnak. A lélek, a személyiség történelmi csapdái, a kényszerű választás elé állított személyiség dilemmái, lelki vívódásai is foglalkoztatták. Drámaírói szemlélete a hagyományos realista drámától példázatérvényű művek felé haladt. Illyés drámáinak értéke a „kultúrából építkező racionális gondolkodás, a helyzetek körültekintő, árnyalt, érvelő elemzése, sokoldalú gondolati mérlegelése és a mindig remekmű igényűen gazdag költői nyelv. A drámaíró Illyés lenyűgöző nyelvművész: szemléletességet biztosító megnevező erő, történelmi méltóságú archaikum, színesen közvetlen népi kifejezésmód, intellektuális elemzés és líraiság, tájnyelvi ízek és érvelő körmondatok, tiszta magyarság.”¹⁴

¹³ GÖRÖMBEI András, *Illyés Gyula drámái*. In: Uő., *A szavak értelme*, Budapest, Püski Kiadó, 1996. 154.

¹⁴ GÖRÖMBEI, i. m., 152.